

Sufi ve Tasavvuf Kavramlarının Tarihi Üzerine

Himmet KONUR•

Öz

Sûfi ve tasavvuf kavramlarının ne zaman ortaya çıktığına dair farklı görüşler vardır. Muahhar kaynaklarda bunların tarihi İslam öncesine kadar geri götürülmekte ise de h. III. asırda kaleme alınan eserlerde bile bunu te'yid edecek bilgilere rastlanmamaktadır. Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslümanlar arasında yazı hızla yayılmış, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler yanında İslam ilimleri ve bu ilimlere ait kavramlar da kayda geçirilmiştir. Kaynakların yazıldığı dönemden hareketle hangi kavramın ne zaman ortaya çıktığını belirleyebilmek mümkündür. Sûfi ve tasavvuf kavramları ortaya çıktığı yıllardan itibaren yazılı kaynaklara girmiş olmalıdır. Bu nedenle biz kaynaklarda verilen bilgiler yerine ne zaman yer aldığına bakarak bu kavramların ortaya çıktığı dönemi belirlemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Sûfi Kavramı, Tasavvuf Kavramı, Sufi Kavramının Tarihi, Tasavvuf Kavramının Tarihi.

• Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.

On History of "The Sufi and The Tasawwuf Concepts"

Abstract

There are different views on when the concepts of "sufi" and "tasavvuf" used as name of mystic and Islamic Mysticism. In the later sources, the history of these concepts goes back to pre-Islamic times. There is no information to confirm this even in hijri third century written sources. Since the time of the Prophet Muhammad, writing spread rapidly among Muslims, and Islamic sciences and it's terms were recorded in addition to the Quran and hadiths. Thus it is possible us to determine which concept emerged when by examining written sources. The concepts of "sufi" and "tasavvuf" must have been in written sources since their emergence. For this reason, we will leave aside the information contained in the sources and try to determine when these concepts emerged by looking at when these concepts were included in the resources written.

Key Words: Sufi Concept, Tasavvuf Concept, History of the Sufi Concept, History of the Tasawwuf Concept.

المقال في تحديد وقت ظهور مفهومي الصوفي و التصوف

المخلص

يعود تاريخ استعمال مصطلحي الصوفي والتصوف في مصادر الفترة المتأخرة إلى ما قبل الإسلام. ومع ذلك ، حتى في المصادر المكتوبة في القرن الثالث الهجري ، لا توجد معلومات تؤكد ذلك. منذ عهد النبي ، انتشرت الكتابة بسرعة بين المسلمين ، كما تم تسجيل القرآن والأحاديث والعلوم الإسلامية والمفاهيم المتعلقة بهذه العلوم. من الممكن تحديد وقت ظهور المفاهيم من خلال النظر في الفترة التي كُتبت فيها المصادر. ربما دخل المفهوم الصوفي والتصوف إلى مصادر مكتوبة منذ سنوات ظهورها. لذا ، سوف ننظر عندما يتم تضمين هذين المفهومين في المصادر ولن ننظر المعلومات الموجودة حول هذا الموضوع في المصادر وبالتالي سنحاول تحديد وقت ظهور هذين المفهومين.

كلمات مفتاحية: مفهوم الصوفية ، مفهوم التصوف ، تاريخ مفهوم الصوفية ، تاريخ مفهوم التصوف.

Giriş

Hız. Peygamber döneminde henüz İslam ilimleri teşekkül etmiş değildi. Zamanla belli bir süreç içerisinde Müslümanların ilgi, ihtiyaç ve birikimlerine dayalı olarak fıkıh, hadis, kelim, tefsir yanında tasavvuf ilmi de ortaya çıktı.¹ Bu ilimlerle uğraşanlara sırasıyla fakih, muhaddis, mütekellim, müfessir ve mutasavvıf isimleri verildi.

Henüz tasavvuf ilmi isim olarak ortaya çıkmadan, tasavvufun teşekkül sürecinde etkin olan zatlara sûfi adı verilmiştir. İlk sûfinin kim olduğu ve bir ilim olarak tasavvufun ne zaman ortaya çıktığı konusunda kaynaklarda muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada sûfi ve tasavvuf kavramlarının ne zaman ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı üzerinde durulacaktır. Zamanla bu konudaki rivayetler mesnetsiz olarak çoğaltıldığı için, daha çok ilk asırlarda (hicri III, IV ve V. asırlar) yazılıp günümüze ulaşan kaynaklara müracaat edilecektir. Bu kavramların ne zaman ortaya çıktığına dair rivayetler yerine, ne zamandan beri yazılı kaynaklarda yer aldığına bakılacaktır. Kaynaklar incelendiğinde, “sûfi” kavramının “tasavvuf” kavramından önce ortaya çıktığı görülmektedir.² Bu nedenle önce sûfi kavramından başlamak isabetli olacaktır.

Sûfi Kavramı Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır?

Kaynaklarda sûfi kavramının İslam öncesi dönemden beri kullanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Serrâc (ö. 378/988), Muhammed b. Yesâr ve diğerlerinden gelen -Mekke ile ilgili rivayetleri toplayan bir kitapta- şöyle bir haberin nakledildiğini bildirmektedir: “İslam’dan önce bir çağda Mekke bomboş ve Beytullâh’ı tavaf edecek kimse kalmamış. Mekke’ye uzak bir beldeden bir sûfi gelip Beytullâh’ı tavaf ederek memleketine geri dönüyormuş. Eğer bu rivayet doğru ise İslam’dan önce bile “sûfi” kavramının bilindiği ortaya çıkmaktadır ki, o zaman da bu isim fazilet ve salah ehli kimselere nispet ediliyormuş. En doğrusunu Allah bilir.” Serrâc’ın naklettiği bir başka rivayete göre tâbiîn neslinden olan Hasan-ı Basrî(ö. 110/728), Mekke’de tavaf sırasında bir sûfi

¹ İbn Haldun, tasavvufun "İslâm'da sonradan ortaya çıkan şer'i ilimlerden" olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1988, c. II, s. 1113; Himmet Konur, “Tasavvuf Terminolojisinin Teşekkül Süreci”, *1. İslamî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, (15-16 Haziran 2006, Ankara), İslamî Araştırmalar Yayınları, Ankara 2006, s. 501.

² Ebû Rıdvan Mustafa Sâdık Vicdanî, *Sûfi ve Tasavvuf Kelimelerinin Asıl ve Menşeleri Hakkında (Tomar-ı Turûk-ı Aliyye'den)*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340, s. 44; Sadık Vicdanî, *Tarikatler ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)*, (Haz: İrfan Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul1995, s. 284.

görmüş, ona bir şeyler vermek istemiş, sūfî ise “Benim yanımda dört çeyrek dinar var, yanımdaki bana kâfi” diyerek bu yardımı kabul etmemiştir. Serrâc sūfî nisbesinin tâbiinden beri bilindiğine dair rivayeti benimsemiş, İslam’dan önce kullanıldığına dair rivayeti ise ihtiyatla karşılamıştır. Ayrıca o Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778)’nin “Ebû Hâşim Sūfî olmasaydı ben riyânın inceliklerini öğrenemezdim.” dediğine dair rivayeti de nakletmiştir.³

Şimdilik Ebû Hâşim (ö. 150/767)’in yaşadığı çağda ondan bahseden bir esere sahip değiliz ancak ondan yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Câhız (ö. 255/869)’ın *Kitâbü'l-Beyân ve't-Tebyîn*'inde konumuza dair önemli bilgilere rastlamaktayız. Câhız, yaşadığı yıllarda sūf/yün aba giymek ile tevâzu arasında ilişki kurulduğuna işaret eden bir nakilde bulunmuştur. Bildirdiğine göre, Abdullah b. Şeddâd: “Kendisinde şu dört özellik bulunan kimse kibirden uzak olur: Devesini bağlayan, eşeğine binen, sūf/yün giyen ve kendisinden aşağıdakilerin davetini kabul eden.” demiştir.⁴ “Ehl-i beyândan Nâsik ve Zâhidler”i zikrettiği bâbta “Güzel Konuşan Nâsik Sūfilerden” bahsetmekte ve *Kilâb, Küleyb, Hâşim el-Evkas, Ebû Hâşim es-Sūfî ve Salih b. Abdülcelil*'in isimlerini vermektedir.⁵ Çağdaşı olan Ebû Cafer es-Sūfî el-Kâss⁶ ile görüşen

³ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tüsî, *el-Luma'*, (Tah: Abdülhalim Mahmûd vd.), Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, Mısır 1960, ss. 42-43; Ebû Nasr Serrâc Tüsî, *el-Luma' İslâm Tasavvufu*, (çev: Hasan Kamil Yılmaz), İstanbul 1996, s. 23.

Burada Serrâc, Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778)'nin “Ebû Hâşim Sūfî olmasaydı ben riyânın inceliklerini öğrenemezdim.” dediğine dair rivayete de yer vermiştir. Muahhar müelliflerden Molla Câmî (ö. 898/1492) ise Süfyân-ı Sevrî'nin bu sözünü naklettikten sonra, daha önce *zühed, verâ, tevekkül ve muhabbet yolunda önde gelen büyük zatlar* bulunsa da Ebû Hâşim'den evvel kimseye sūfî denilmediğini bildirmiştir. Bkz. Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâti'l-Üns*, İst. 1270, s. 86.

⁴ Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (nşr. Abdüsselâm M. Harun), Kahire 1388/1968, c. III, 128. Sūfî kavramının hangi kökten türediğine dair çeşitli tartışmalar vardır. Bunlardan birine göre sūfî, Arapçada yün anlamına gelen “sūf”tan türetilmiştir. Başlangıçtan itibaren sūfiler ibadetler yanında belli ahlakî hasletlere düşkünlükleriyle tanınırlar. Onların vazgeçilmez kabul ettiği hasletlerden biri de tevâzudur. Tevâzu, kibrin zıttıdır. Câhız'ın naklettiği rivayette tevâzu ile sūf giymek arasında ilişki kurulduğu görülmektedir.

⁵ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. I, s. 366. Câhız, Ebû Hâşim ile ilgili başka bir nakilde daha bulunmuştur. Bildirdiğine göre, Ebû Ukayl b. Dürüst, Ebû Hâşim es-Sūfî'nin ırmak tarafına yöneldiğini görmüş, o gün ne ile meşgul olduğunu sormuştur. Ebû Hâşim es-Sūfî “Unutulmayan ve hiçbir hayvanın müstağnî olmadığı bir şeyi talimle meşguldüm” demiş, Ebû Ukayl “Nedir o?” diye sorunca, “yüzme” diye cevap vermiştir. Bkz. el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. II, 179. Nâsik ve zâhid kavramları ve aralarındaki ilişki için bkz. Betül İzmirli, “*Tasavvufta Tip Analizleri*”, (Dan. Himmət Konur), (DEÜSBE Doktora Tezi), İzmir 2016, ss. 61-79.

⁶ Ebû Cafer es-Sūfî el-Kâss, Câhız'a, Abdüssamed adında bir zatın “tam üç oturumda sivrisineğin yaratılışı ve her türlü halini” anlattığından bahsetmiştir. Nisbelerinden

Câhız, İbrahim b. Hâni'in "Allah'a davet edenin sūfi olmasını" arzu ettiğini de nakleder.⁷

Öyle anlaşılmaktadır ki Câhız döneminde ve öncesinde sūfi olarak adlandırılan şahsiyetler yaşamıştır. Bunlar nâsik ve zâhidler zümresi içinde değerlendirilen, tevazu ve kanaat sahibi kimselerdir. Konuşmaları ve davet tarzları beğenilmektedir. Onun sūfileri müstakil olarak değil nâsikler zümresine mensup bir grup olarak kaydetmesi de dikkat çekicidir.

Câhız yanında h. III. asırda yaşayan, sūfilerin önde gelenlerinden olarak bilinen ve sūfi tabakâtında isimlerine yer verilen Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Saîd Harrâz (ö. 277/890), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi - eserleri günümüze ulaşan- müellifler de bulunmaktadır.⁸ Sūfi kavramının ne zaman ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı konusunda onların eserlerine de müracaat etmek gerekecektir.

Hâris el-Muhâsibî'nin tasavvufa dair *er-Riâye*, *Risâletü'l-Müsterşidin*, *Âdâbü'n-Nüfûs*, *Kitâbü't-Tevehhüm* gibi eserlerinde "tasavvuf" terimine rastlanmamaktadır. Harrâz da eserlerinde "tasavvuf" terimine yer vermemiştir.⁹ O, *Kitâbü's-Sıdk* adlı eserinde, sonraki yıllarda "tasavvuf" adıyla yaygınlaşacak olan faaliyetlere genel olarak "sıdk" adını vermiştir. Bu alanda faaliyet gösteren kimseleri de -"sūfi" veya "mutasavvıf" yerine- "sâdiklar" ve daha nötr bir kavram olan "el-Kavm/Topluluk" adıyla anmıştır.¹⁰ Cüneyd-i Bağdâdî de bize ulaşan mektuplarında sūfi kavramını kullanmamış, mensubu bulunduğu topluluğa "el-Kavm" demekle yetinmiştir.¹¹ Bu topluluk içerisinde

anlaşıldığı üzere Ebû Cafer *sufi* ve *kıssacıdır*. Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. I, s. 308.

⁷ El-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. I, s. 94.

⁸ es-Sülemî, Muhâsibî'yi I., Cüneyd ve Harrâz'ı ise II. tabaka sūfiler arasında zikretmiştir. Bkz. Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sūfiyye*, Kahire 1969, s. 56, 155, 228.

⁹ Harrâz ve görüşleri hakkında kısa bilgi için bkz. Ebû Saîd Harrâz, *Kitâbü's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, (Haz: Himmet Konur), İstanbul 2014, (Hazırlayanın açıklamaları), ss. 11-23. Ayrıca bkz. Ali Bolat, *Ebû Saîd Harrâz Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Samsun 2016, s. 25 vd.

¹⁰ Ebû Saîd Harrâz, *Kitâbü's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, (Haz: Himmet Konur), (Hazırlayanın sunuşu), s. 21.

¹¹ Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul ty., s. 189, 203, 207, 212, 220.

değerlendirilebilecek önde gelen şahsiyetleri de mürşit, hakîm, havâs/seçkin, velî/evliyâ gibi isimlerle anmıştır.¹²

Sûfilerin önde gelenlerinden kabul edilen, sûfilere mahsus tabakât kitaplarında hayat hikâyelerine/menkibelerine yer verilen, tasavvuf kitaplarında sık sık görüşlerine müracaat edilen bu şahsiyetlerin, o tarihlerde bilindiği ve kullanıldığı halde eserlerinde sûfi kavramına yer vermemelerinin bir sebebi veya sebepleri olsa gerektir. Benzer duygu, düşünce ve faaliyetlere sahip topluluklara verilen nâsik, zâhid, sâdık, âbid, ârif, hakîm gibi isimler arasında sûfi isminin henüz kapsayıcı bir kavram olarak ön plana çıkmamış olması bunun sebepleri arasında zikredilebilir. Nitekim Câhız sûfilere nâsik ve zâhidler zümresi içerisinde bir topluluk olarak değerlendirmiştir.

Harrâz ve Cüneyd'in "el-Kavm" demekle yetindiği topluluk üzerindeki baskılar/mihne de ilk zamanlarda sûfi kavramını kullanma konusundaki isteksizliğin bir başka sebebi olmalıdır. Bu baskıların onları tedbirli olmaya ve faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmeye sevk ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Cüneyd'in "Biz bu ilmi mahzenlerde ve evlerde gizlice konuşuyorduk. Şibli geldi, onu minbere taşıdı..." dediği rivayet edilir.¹³ Yine o, kendisine minesse (asâ) ortasında gelen bir mektuptan bahsetmektedir.¹⁴ Onun bazı müritleriyle ihtiyaten gizli olarak mektuplaştığı anlaşılmaktadır.

O dönemde pek çok âlim gibi sûfiler de mihneye maruz kalmıştır.¹⁵ Onlar aleyhine mihne olayının kahramanlarından biri Gulâmu Halîl (ö. 275/888)'dir. Aslen Basralı olan Gulâmu Halîl h. 264/m. 877 yılı başlarında Vâsıt'tan Bağdat'a gider. Zühdü ve tesirli vaazlarıyla hem halk hem de devlet adamları nezdinde büyük nüfuz elde eder. Sûfilerin muhabbetullah konusundaki görüşlerine şiddetle karşı çıkar. Onlara karşı düşmanlık duygularıyla hareket eder. Saraydan aldığı destek ve cesaretle Nûrî, Rakkâm ve Ebû Hamza (ö. 269/882-3) gibi sûfilerin hapsedilmesini sağlar.¹⁶

¹² Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, s. 193, 195-197, 211, 214, 217, 218, 269, 270, 295.

¹³ Muhsin Keyânî, *Hankahlar Tarihi*, (Çev: Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut), Büyüyen Ay, İstanbul 2013.

¹⁴ Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, s. 213.

¹⁵ Mihneye maruz kalan sûfiler için bkz. Gerhard Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sûfiler", Çev.: Abdurrezzak TEK, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı:2, 2003, s. 371 vd.

¹⁶ Gulamu Halîl olayı için bkz. Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Arapçaya Tercüme eden: Emîn Abdulmecîd Bedevî), Beyrut 1980, s. 348-349, 421; *Hakikat Bilgisi*

Sülemî, mihneye maruz kalan sufilere dair bir eser yazmıştır.¹⁷ Bu eserde mihne sonucu cezalandırılan Ebû Süleyman Dârânî, Ahmed b. Ebu'l-Havârî, el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Zünnûn, Ebû Yezîd el-Bistâmî, Sehl b. Abdullah Tüsterî, Bünnân el-Hammâl, Muhammed b. el-Fudayl, el-Hakîm et-Tirmizî, Ebû Ali es-Sakafî, Ebû Osmân Saîd b. Selâm ve Ebû Abdillâh el-Hâkîm'in isimlerinden bahsetmektedir.¹⁸ Bunların ortak vasfı sûfi olmalarıdır.

Câhız'ın eserinde yer alan ifadelerden anlıyoruz ki hicrî III. asırda tevazu, hoş sohbet ve dindarlıklarıyla bilinen ve sufi nisbesiyle anılan kimseler bulunmaktadır. Ancak o dönemde yaşayan müellif sûfiler duygu, düşünce ve faaliyetleri nedeniyle mihneye tabi tutuldukları için bu nisbeyi kullanmaktan kaçınmıştır.

Tasavvuf Kavramı Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır?

Sûfi ve tasavvuf kavramları aynı kökten gelmekle birlikte farklı tarihlerde ortaya çıkmıştır. Serrâc'a göre sûfiler sadece bir ilimle uğraşan, bir makam ve hale bürünen kimseler değildir. Onlar manevî ilimlerin kaynağı, hallerin barınağı ve eskilerin ahlakının mazharıdır. Daima daha iyi ve güzele doğru koşarlar. Halden hale geçerler. Onları sadece bir hal, makam veya ilimle anmak doğru olmadığı için giydikleri şeye nispetle sûfi adıyla anılmışlardır.¹⁹ Onlara mahsus ilme ise tasavvuf adı verilmiştir. Buna göre sûf kelimesinden sûfi, sûfiden de tasavvuf kavramı türetilmiştir. Daha sonra bunlara mutasavvif ve müstasvif kavramları da eklenecektir.²⁰

Haris el-Muhâsibî, Ebû Said Harrâz, Cüneyd-i Bağdâdî gibi müelliflerin eserlerinde -sûfi kavramı gibi- tasavvuf kavramı da geçmemektedir. Abdülhalim Mahmud'un (ö. 1978) Muhâsibî'ye dair eserini tercüme eden M. Beşir Eryarsoy, Muhâsibî'nin (...) "tasavvuf" terimini bizzat kullanmadığına, buna rağmen Abdülhalim Mahmud'un onu mutasavvif olarak ve tasavvuf akımının içerisinde yer alan birisi olarak takdim ettiğine dikkat çekmiştir.²¹ Harrâz da eserlerinde

Keşfü'l-Mahcub, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), s. 239-240, 302-303.

¹⁷ Muhsin Keyânî, *Hankahlar Tarihi*, s. 519.

¹⁸ Bkz. Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *Târîhu's-Sûfiyye ve bi-zeylihî Mihanu's-Sûfiyye*, (Tah: Muhammed Edîb el-Câdir), Dimeşk h. 1435/m. 2015, ss. 1-35.

¹⁹ es-Serrâc, *el-Luma'*, ss. 38-40; *el-Luma' İslâm Tasavvufu*, ss. 21-22.

²⁰ el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 231; *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcub*, s. 115.

²¹ Abdülhalim Mahmud, *Muhasibî, Hayatı ve Eserleri*, (Çev: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul 2005, (Mütercim'in Önsöz'ü), s. 9-10.

“tasavvuf” kavramına yer vermemiştir.²² Ona “*Kitâbu Mi’yâri’t-Tasavvuf*” adlı bir eser nisbet edilse de, bu eser onun telifi olmayıp sözlerinin yer aldığı bir derlemedir.²³ Eserde, Harrâz yanında Ebû Ya’kûb es-Sûsî ve Abdullah b. Sehl et-Tusterî’nin sözleri de yer almakta ve Harrâz’dan çok sonra vefat eden Ebû Osman el-Mağribî (ö. 373/983), Ebû Sehl Sahlukî (ö. 369/979) gibi zevattan nakillerde bulunmaktadır.²⁴ Cüneyd-i Bağdâdî’nin bize ulaşan mektuplarında akıl, ilim, hikmet, hakikat, sıdk, ihlâs, takva, züht, mücadele, muhabbet, tevhit, zikir gibi kavramlar bulunduğu halde “tasavvufa rastlanmamaktadır.

Bu kavrama ancak bir asır sonraki kaynaklarda yer verildiği görülmektedir. H. IV. asır müelliflerinden Serrâc ve Kelâbâzî (ö. 380/990)’nin eserlerinde tasavvuf kavramı geçmektedir. Serrâc’ın *el-Luma*’nda “Sûfiyye” yanında açıkça “Tasavvuf ilmi”nden de bahsedilir. Kelâbâzî’nin eserinin adı *et-Taarruf li Mezheb-i Ehli’t-Tasavvuf*’tur. İçeriğinde de tasavvufun mahiyetine dair bir bâb yer alır.

Bu iki eserde bazı tasavvuf tanımlarına da rastlanmaktadır. Serrâc, eserinde h. III. ve IV. asırlarda yaşayan Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903), Muhammed b. Ali Kassâb (ö. 275/888), Cüneyd-i Bağdâdî, Ruveym b. Ahmed (ö. 303/915), Semnûn (ö. 320/932), Ali b. Abdurrahim Kannâd (ö. 309/921) ve Ebû Muhammed Cerîrî (ö. 321/933)’nin tasavvuf tanımlarına yer vermiştir.²⁵ Kelâbâzî de hicrî III. ve IV. asırda yaşayan Cüneyd (ö. 297/909), İbn Atâ (ö. 309/922), Ebû Yakub Sûsî (ö. ?/?), Şiblî (ö. 334/946), Ebû Abdullah Nebâcî (ö. ?/?), Ebû Hüseyin Nûrî (ö. 295/907) gibi şahsiyetlerin tasavvuf tanımlarını kaydetmiştir.²⁶ Bu iki eserde açıkça zikredildiği için h. IV. yüzyılın ikinci yarısında tasavvuf kavramının ve ilminin var olduğunu söyleyebiliriz. Bu tanımlardan hareketle daha önce tasavvuf kavramının kullanılıyor olması mümkün ise de şimdilik bunu tevsik etme imkânından mahrumuz. Zira bunlar h. III. asırda kaleme alınan eserlerde yer almamaktadır.

²² Harrâz ve görüşleri hakkında kısa bilgi için bkz. Ebû Saîd Harrâz, *Kitâbü’s-Sıdk Doğruluk Kitabı*, (Haz: Himmet Konur), (Hazırlayanın açıklamaları), ss. 11-23. Ayrıca bkz. Ali Bolat, *Ebû Saîd Harrâz Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 25 vd.

²³ Ali Bolat, *Ebû Saîd Harrâz Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 52.

²⁴ Bkz. Müslüm Öztürk, “*Kitâbu Mi’yâri’t-Tasavvuf ve Mâhiyetuh ve Ebû Saîd Ahmed b. İsâ el-Harrâz*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa 1998, s. 18.

²⁵ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma*, s. 45; *el-Luma’ İslâm Tasavvuu*, ss. 24-25.

²⁶ Ebû Bekr Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf Li Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, (Tah: Mahmud Emîn en-Nevâvî), Kahire 1992, s. 32, 107-108; *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, (Haz: Süleyman Uludağ), İstanbul 1979, s. 58, 135-137.

Hicrî V. asır müellifleri daha önceki tarihlerde yapılan tasavvuf tariflerinden bahsetmektedir. Harkûşî (ö. 406/1016), eserinde İbrahim b. Ethem (ö. 161/778)'e ait bir tanımlı nakletmiştir.²⁷ Kuşeyrî (ö. 465/1072) tasavvuf isminin II. asrın tamamlanmasından önce yaygınlaştığı görüşündedir.²⁸ O, eserinde Ma'rûf Kerhî (ö. 200/815-16)'ye ait bir tanıma da yer vermiştir.²⁹ Hucvirî ise Hz. Hüseyin'in torunu Muhammed Bâkır (ö. 114/733)'a nispet edilen daha eski tarihli bir tanımdan bahseder.³⁰

Yukarıdaki bilgiler doğru kabul edilirse, tanımları yapan şahısların vefat tarihlerinden hareketle, henüz h. II. asır sonlanmadan, bir kavram olarak tasavvufun var olduğu ve bilindiği sonucu çıkarılabilir. Durum böyle olmakla birlikte bu konuda kuşku duymayı gerektirecek hususlar da bulunmaktadır. Tasavvuf kavramının ortaya çıkışını h. II. asra kadar geri götüren kaynaklar h. V.asır ve sonrasında kaleme alınmıştır. H. IV. asır kaynakları bu tarihi ancak h. III. asra kadar geri götürmektedir. H. III. asır kaynakları ise bu konuda tamamen sessizdir.

Yukarıda bahsettiğimiz bilgilerden hareketle h. IV. asırdan itibaren yazılan kaynaklarda tasavvuf kavramının yer aldığını; bir terim ve ilim olarak tasavvuftan bahsedildiğini kesin olarak söyleyebiliriz. Ancak muahhar kaynaklarda yer alan ve h. II. asırda yapıldığı kaydedilen tanımlardan hareketle bu kavramın h. II. asırda ortaya çıktığına dair çıkarımda bulunmak yanıltıcı olur. Zira tanımın yapıldığı -iddia edilen- yıllara daha yakın dönemde telif edilen eserlerde henüz bu kavrama rastlanmamaktadır.

Serrâc ve Kelâbâzî'nin eserleri h. IV. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen en eski tasavvuf tanımlı sahipleri olarak h. III. yüzyılın sonlarında vefat eden isimleri zikretmektedir. H. V. asır müellifi olan Hucvirî ise bu tarihi II. asrın başlarına kadar geri çekmektedir.

²⁷ Abdulmelik b. Muhammed İbrahim en-Nisâbü'rî Harkûşî, *Kitâbu Tehzibi'l-Esrâr*, (Tah: Bessâm Muhammed Bârûd), el-Mecmeu's-Sekâfî, Abu Dabi 1999, s. 25.

²⁸ Abdülkerim Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî İlmi't-Tasavvuf*, Dimeşk 1988, s. 389; Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, (Haz: Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 111.

²⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 280; Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 452.

³⁰ el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 234. Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, s. 119. Süleyman Uludağ bu tarifin Kettânî (ö. 322/934)'ye de nispet edildiğini not etmiştir. Kettânî'nin tanımlı için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 242, 281; Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 405, 452.

Bir kavram ve ilim adı olarak tasavvuf Serrâc ve Kelâbâzi'nin yaşadığı h. IV. asrın ortalarından itibaren ortaya çıkmış ve yaygınlaşmaya başlamış olmalıdır. Bu da Ebu'l-Hasan el-Bûşencî (ö. 348/959)'nin “*Bugün tasavvuf hakikati olmayan bir isimdir. Daha evvel ismi olmayan bir hakikat idi*” dediği zamana tekabül eder.³¹ Önceki yıllarda sûfilere mahsus ilme başka isimler verilmiştir. Tasavvuf kavramı ortaya çıktıktan sonra bile sufilere mahsus ilim için ilm-i işârât, mücâhede ve muamele ilmi gibi isimler kullanılmaya devam etmiştir.³² Zaman içerisinde tasavvuf kavramı ön plana çıkarak yaygınlaşmış ve anlamı da farklı, hatta hatalı görülen faaliyetleri ve zümreleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Hucvirî sûfî ile mutasavvıfı ayrı zümreler olarak değerlendirmiş, tasavvufu kötüye kullananlara müstasvif adını vermiştir.³³ Serrâc, eserinde sahte sûfiler ve görüşlerine de yer vermiş³⁴, Sülemî, *Galatâtü's-Sûfiyye* adında sûfilerin yanlışlarına dair bir eser kaleme almıştır.³⁵

Sonuç

İslam'ın ilk asırlarında *sûfiler* denilen bir topluluk ortaya çıkmış ve bunların duygu, düşünce, tecrübe ve faaliyetlerinden hareketle *tasavvuf* adı verilen bir ilim teşekkül etmiştir. Bir kavram olarak sûfî ve tasavvuf kelimelerinin ne zamandan beri var olduğuna dair kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

İncelediğimiz kaynaklardan hareketle şunu söyleyebiliriz ki Câhız'ın yaşadığı h. II. ve III. yüzyıllarda *sûfi* nisbesiyle anılan kimseler vardır. Bunlar nâsikler ve zâhidler zümresi içinde sayılan bir topluluktur. Câhız'ın kaydettiklerinden hareketle h. II. asrın sonlarından itibaren sûfî nisbesinin kullanıldığını söyleyebiliriz. Belli özelliklere sahip sınırlı sayıdaki nâsik ve zâhide verilen bu isim, daha sonra kaleme alınan -Sülemî'nin *Tabakâtü's-*

³¹ Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *et-Tabakâtü's-Sûfiyye*, (Tah: Nureddin eş-Şerîbe), Beyrut 1969, s. 459; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Arapçaya tercüme eden: İ's'âd Abdülhâdi Kandîl), Beyrut 1980, s. 239; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, s. 123

³² Bkz. Betül İzmirli, “*Tasavvufta Tıp Analizleri*”, ss. 211-214.

³³ Hucvirî tasavvuf mensuplarını sûfî, mutasavvıf ve müstasvif olarak üçe ayırmıştır. Onun tasnifinde sûfî henüz tasavvuf ilmi teşekkül ermezden evvel bu işin kurucuları diyebileceğimiz şahsiyetlere, mutasavvıf tasavvuf ilmiyle meşgul olanlara, müstasvif ise tasavvufu kötüye kullananlara ad olarak tanımlanmıştır. el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 231; *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, ss. 115-116.

³⁴ es-Serrâc et-Tüsî, *el-Luma'*, s. 516; *el-Luma' İslâm Tasavvufu*, (çev: Hasan Kamil Yılmaz), 414.

³⁵ es-Sülemî, *Usûlü'l-Melâmetiyye ve Ğalatâtü's-Sûfiyye*, (Tah: Abdü'-Fettâh Ahmed el-Fâvî), Kahire ty.; Serrâc, *el-Luma' İslâm Tasavvufu*, ss. 414-439.

Sûfiyye'si gibi- eserlerde nâsik ve zâhidleri de içine alacak şekilde daha geniş anlamda kullanılmıştır.

Hâris Muhasibî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Harrâz gibi h. III. asır müelliflerinin eserlerinde *sûfi* kavramına yer verilmemesi dikkat çekicidir. Bunun bir sebebi kavramın henüz yaygınlaşmaması ise diğer bir sebebi de sûfiler üzerindeki baskılar/mihne olmalıdır.

Bir kavram ve ilim olarak *tasavvufa* gelince durum daha karmaşıktır. Kuşeyrî'ye göre tasavvuf adı h. II. asır tamamlanmadan önce ortaya çıkmıştır. Ancak incelediğimiz kaynaklarda h. IV. asırdan önce bu isme rastlanmamaktadır. H. IV. ve V. asır kaynaklarında daha önceki asırlarda yaşayan bazı sûfilerin tasavvuf tanımları da yer almaktadır.

H. IV. asır müelliflerinden Serrâc ve Kelâbâzî h. III. asrın sonlarında vefat eden şahsiyetlerin tanımlarını nakletmiştir. H. V. asır müelliflerinden Kuşeyrî'nin eserinde Ma'rûf Kerhî'nin; Hucvirî'nin eserinde ise Muhammed Bâkır'ın tanımları bulunmaktadır. Kuşeyrî ve Hucvirî en eski tasavvuf tanımını h. II. asra kadar geri çekmiştir. H. III. asırda kaleme alınan Muhâsibî, Harrâz ve Cüneyd'in eserlerinde ise tasavvuf kavramına rastlanmamaktadır.

Başvurulan kaynakların içeriğini bir kenara bırakıp sadece kaynaklarda ne zaman yer aldığına bakacak olursak ilk olarak *sûfi* kavramına h. III., *tasavvuf* terimine ise h. IV. asır kaynaklarında rastlandığını ve tasavvuf kavramının bu asırdan itibaren ortaya çıkıp yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Bütün kaynakları inceleyemediğimiz için burada ulaştığımız sonuçlara kesin gözüyle bakılmamalıdır. Bizim uyguladığımız yöntemle daha başka ve farklı kaynaklar incelendikçe daha kesin sonuca yaklaşılabilecektir.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul ty.
- Bolat, Ali, *Ebû Saïd Harrâz Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Samsun 2016.
- Böwering, Gerhard, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sûfiler", Çev.: Abdurrezzak TEK, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı:2, 2003, s. 371-.
- Câhiz, Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (nşr. Abdüsselâm M. Harun), c. I-III, Kahire 1388/1968.
- Harkûşî, Abdulmelik b. Muhammed İbrahim en-Nisâbüri, *Kitâbu Tehzibi'l-Esrâr*, tah. Bessâm Muhammed Bârûd, el-Mecmeu's-Sekâfi, Abu Dabi, 1999.

- Harrâz, Ebû Saîd, *Kitâbü's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, Haz: Himmet Konur, Rağbet Yayınları, İstanbul 2014.
- El-Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Arapçaya Tercüme eden: Emîn Abdulmecîd Bedevî), Beyrut 1980; *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcub*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982).
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (trc. Süleyman Uludağ), c. I-II, İstanbul 1988.
- İzmirli, Betül, “*Tasavvufta Tıp Analizleri*”, (Dan: Himmet Konur), (DEÜSBE Doktora Tezi), İzmir 2016.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed, *et-Ta'arruf Li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, (Tah: Mahmud Emîn en-Nevâvî), Kahire 1992; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, (Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul 1979).
- Keyânî, Muhsin, *Hankahlar Tarihi*, (Çev: Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut), Büyüyen Ay, İstanbul 2013.
- Konur, Himmet, “Tasavvuf Terminolojisinin Teşekkül Süreci”, *1. İslamî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, (15-16 Haziran 2006, Ankara), İslamî Araştırmalar Yayınları, Ankara 2006, s. 501.
- Kuşeyrî, Abdülkerim Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye fî İlmi't-Tasavvuf*, Dimeşk 1988; *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, (Haz: Süleyman Uludağ), İstanbul 1991.
- Lâmîî Çelebi, Mahmud b. Osman b. Ali, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, İst. 1270.
- Mahmud, Abdülhalim, *Muhasibî, Hayatı ve Eserleri*, (Çev: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul 2005.
- Öztürk, Müslüm, “*Kitâbu Mi'yâri't-Tasavvuf ve Mâhiyetuh ve Ebû Saîd Ahmed b. İsâ el-Harrâz*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa 1998.
- Serrâc et-Tüsî, Ebû Nasr, *el-Luma'*, (Tah: Abdülhalim Mahmûd vd.), Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse, Mısır 1960; *el-Luma' İslâm Tasavvufu*, (çev: Hasan Kamil Yılmaz), İstanbul 1996.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *et-Tabakâtü's-Süfiyye*, (Tah: Nureddin eş-Şerîbe), Beyrut 1969.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Târihu's-Süfiyye ve bi-zeylihî Mihanu's-Süfiyye*, (Tah: Muhammed Edîb el-Câdir), Dimeşk h. 1435/m. 2015, ss. 1-35.
- Sülemî, Ebu Abdurrahmân, *Usûlü'l-Melâmetiyye ve Ğalatâtü's-Süfiyye*, (Tah: Abdü'l-Fettâh Ahmed el-Fâvî), Kahire ty.
- Vicdanî, Ebû Rıdvân Mustafa Sâdik, *Süfî ve Tasavvuf Kelimelerinin Asıl ve Menşe'leri Hakkında (Tomar-ı Turûk-ı Aliyye'den)*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340; *Tarikatler ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)*, (Haz: İrfan Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul1995.